

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ Αξίες και κοινωνικές πρακτικές: Προλεγόμενα στην όψιμη ελληνική κατάσταση	11
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
ΟΨΕΙΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΣΤΗ «ΝΕΑ ΕΠΟΧΗ»	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 Πολιτισμικές λογικές και κοινωνική μεταβολή	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 Η πολιτική διαλεκτική των πολιτισμικών λογικών	38
2.1. Ιστορικές φθορές και μετανεωτερική «αποδέσμευση»	47
2.2. Για την κοινωνική εδραίωση του νέου αστερισμού ιδεών και αξιών	61
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ	77
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 Εικόνες της ωραίας ζωής – Πέρα από τη δημοκρατία των κομμάτων	79
3.1. Το φανταστικό της σύγχρονης εθνικής κοινότητας	86
3.2. Ρητορικές της αυτοπεποίθησης	91
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 Μυθολογίες της νέας μεσότητας	99
4.1. Η μεταδιχαστική τάξη	107
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ	
ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ: ΜΕΙΞΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ	117
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 Θέματα και στάσεις του εθνορομαντισμού	123
5.1. Προσανατολισμοί της πολιτισμικής αντίστασης	132
5.2. Η δυσφορία με τον «εκσυγχρονισμό»	141
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 Κοινότη χώρα; Κριτικοί προσανατολισμοί στην Ελλάδα της Δύσης	157
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	169
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	175
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΡΩΝ	183
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	185

Εισαγωγή

ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ: ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΟΨΙΜΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ ΑΥΤΗ ΕΠΙΧΕΙΡΩ ΝΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΩ ορισμένα ρεύματα ιδεών και πολιτισμικές τάσεις που έκαναν αισθητή την παρουσία τους με έντονο τρόπο στην ελληνική κοινωνία προς τα τέλη του εικοστού αιώνα. Το πλαίσιο αναφοράς της ανάλυσης εμπλέκεται με τρεις ουσιαστικά διαστάσεις:

- Κοινωνικά, συσχετίζεται με μια περίοδο όπου η αναπαραγωγή των μικροαστικών στρωμάτων συνεχίζει να έχει βαρύνουσα σημασία, αλλά αποκτά και νέα χαρακτηριστικά.
- Πολιτικά, προσδιορίζεται από μια έντονη τάση αποδιοργάνωσης των ιστορικών ταυτοτήτων και ιδεολογικοπολιτικών σχισμάτων με την εδραίωση μιας φιλελεύθερης «δημοκρατίας του Κέντρου».
- Πολιτισμικά, εκφράζεται μέσα από ποικίλους κώδικες εκφραστικής εξατομίκευσης στους οποίους εγγράφεται η κυριαρχία στοιχείων μεταμοντερνισμού.

Η εποπτεία ενός τόσο σύνθετου πλαισίου παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες και κινδύνους. Λείπουν, επί παραδείγματι, οι εγγυήσεις σχετικής ασφάλειας τις οποίες παρέχει η μελέτη φαινομένων του απώτερου παρελθόντος, εγγυήσεις που σχετίζονται με τη συσσωρευμένη ερευνητική και θεωρητική εργασία, τη δοκιμή των υποθέσεων εργασίας στη μακρά διάρκεια, την ποσότητα της διαθέσιμης πρωτογενούς και δευτερογενούς πληροφορίας. Επιπλέον, η ενασχόληση με ζητήματα που, από τη φύση τους, ενέχουν ένα είδος ιζηματώδους ρευστότητας –ιδέες, πολιτισμικά πρότυπα και ιδεολογικές μορφοποιήσεις της συγχρονίας– μεγεθύνει τον κίνδυνο του θεωρητικού μπρεσιονισμού και της περιγραφικής σχοινοβασίας. Η πρόσμειξη κοινωνικής φιλοσοφίας και δημοσιολογίας μπορεί εξάλλου να γίνει μια από τις παγίδες στις οποίες πέφτει ο κριτικός λόγος όταν αξιώνει να ερμηνεύσει σύγχρονες μορφές ζωής, όσο και

αν στο πεδίο αυτό παρατηρούνται ποιοτικώς άνισα μεγέθη, και κατά συνέπεια μοιάζει άδίκη η όποια ισοπεδωτική του αντιμετώπιση.¹

Η προβληματική του κειμένου αγγίζει πλευρές αυτού που συχνά αποκαλείται «ολοκλήρωση» ή «τέλος του κύκλου της ελληνικής Μεταπολίτευσης». Σημείο εκκίνησης είναι η ιδέα ότι η συγκεκριμένη ολοκλήρωση δεν αποτελεί απλώς και μόνο μια δέσμη πολιτικών, οικονομικών και πολιτιστικών συμβάντων που σχηματίζουν ένα νέο κοινωνικό τοπίο. Συνιστά επίσης –και ίσως περισσότερο– μια δυναμική νέων συμβολισμών και νοηματικών προσανατολισμών της συλλογικής και ατομικής ζωής. Συνήθως οι διεργασίες αυτές προσεγγίζονταν υπό το πρίσμα της εδραίωσης του κοινωνικού και πολιτικού «εκσυγχρονισμού» με τη μετάβαση από την περιφερειακή/ημιπεριφερειακή στη σύγχρονη ευρωπαϊκή Ελλάδα. Για χρόνια εξάλλου η έννοια του εκσυγχρονισμού χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα τόσο περιγραφικά όσο και δεοντολογικά-κανονιστικά φωτογραφίζοντας πολύ διαφορετικές μεταξύ τους διεργασίες και καταστάσεις: τη μετάβαση από τον «κομματοκρατικό κοινοβουλευτισμό» της Μεταπολίτευσης σε ένα πιο κλασικού δυτικού τύπου σύγχρονο πολιτικό σύστημα με οικοδόμηση πραγματικής «κοινωνίας πολιτών», διάφορα εγχειρήματα εξορθολογισμού της δημόσιας διοίκησης, τη σύγκλιση της εγχώριας οικονομίας με τις οικονομικές ταχύτητες της δυτικής Ευρώπης, την καλλιέργεια κοινωνικού κεφαλαίου, την επίτευξη θεσμικών μεταρρυθμίσεων κ.λπ.² Επιμέρους πλευρές, ιδίως οι

1. Ειδικά σε σχέση με την ανάδυση του μεταμοντερνισμού στο ευρύ πεδίο της κοινωνικής σκέψης κατά τη δεκαετία του 1980 μπορούμε βεβαίως να παρατηρήσουμε πολλές αποχρώσεις, μια ποικιλία υφών και «γραφών», αρκετές επίσης διαφοροποιήσεις σε πολιτικούς προσανατολισμούς και διαθέσεις. Εντούτοις, οι ποικιλίες του μεταμοντέρνου συνδέονται σχεδόν στο σύνολό τους με ορισμένες κοινές αφετηρίες. Στις αφετηρίες αυτές διαπιστώνεται η κατάρρευση των μεγάλων επιστημονικών-ιδεολογικών αφηγήσεων, η μελαγχολική αποδοχή και ενίοτε το εγκώμιο του αποσπασματικού και κατακεραματισμένου κοινωνικού κόσμου και του εαυτού, η καχυποψία έναντι κάθε ορθολογικής κοινωνικής θέασης η οποία έχει ως στόχο την παραγωγή έγκυρων προτάσεων για τους μηχανισμούς, τις λειτουργίες και τις σχέσεις που διέπουν τον σύγχρονο κόσμο. Για μια από τις πιο ενδιαφέρουσες εισαγωγές στην προβληματική της μετανεωτερικότητας βλ. Zygmunt Bauman, *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*, Αθήνα, Ψυχολογός, 2002, καθώς και Yves Boisvert, *Le postmodernisme*, Les editions du Boréal, 1995.

2. Παραπέμπω, τελείως ενδεικτικά, σε ορισμένα ενδιαφέροντα έργα της εκσυγχρονιστικής φιλολογίας. Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός διψισμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000· Δημήτρης Σωτη-

σχετικές με την οργάνωση του κράτους και το πολιτικό σύστημα, έχουν ουσιαστικά μονοπωλήσει το ενδιαφέρον της ελληνικής κοινωνικής επιστήμης, τόσο θεωρητικά όσο και στο επίπεδο συγκεκριμένων ερευνητικών πρωτοβουλιών, σχεδίων και απολογισμών.

Από την πλευρά μου, επιμένω στις αξιακές διαστάσεις αυτού του τέλους εποχής και στον τρόπο με τον οποίο συνδέονται με άλλα επεισόδια της συνολικής κοινωνικής μεταβολής. Κατά συνέπεια, δεν θα ασχοληθώ με τον πυρήνα της συζήτησης περί εκσυγχρονισμού παρά μόνον αποσπασματικά και κατά παρέκκβαση. Αυτή η παράκαμψη δεν υποδηλώνει φυσικά ότι παραγνωρίζουμε την υλική και συμβολική σημασία των θεσμικών διακανονισμών που υποβοηθούν –ή παρελκύουν– συγκεκριμένα μονοπάτια αλλαγής των κοινωνικών σχέσεων και της θέσης των ατομικών/συλλογικών υποκειμένων. Οι απορίες με τις οποίες θα καταπιαστώ εκτενέστερα αφορούν τις «πρακτικές φιλοσοφίες» της ελληνικής ύστερης νεωτερικότητας και σε καμία περίπτωση μια διαλεκτική αξιών και ιδεών αποσπασμένων από το κοινωνικοπολιτικό τους πλαίσιο.

Πάμε όμως ένα βήμα παραπέρα αναφέροντας εδώ, εν συντομία, τα σημεία αιχμής των επιχειρημάτων που θα αναπτυχθούν στο βιβλίο. Στη λεγόμενη «υπέρβαση της Μεταπολίτευσης» εντοπίζουμε το σχετικό κλείσιμο μιας εποχής προτεραιότητας του Πολιτικού και των εκκλήσεων στον λαό, οι οποίες αντιστοιχούσαν στη λεγόμενη «δημοκρατία των κομμάτων». Διακριτικό γνώρισμα της τελευταίας περιόδου είναι η εμφάνιση και διάχυση αναπαραστάσεων της κοινωνίας αποδεσμευμένων από το ιστορικό-νοηματικό πεδίο της λαϊκότητας. Ο λαός εμφανίζεται πλέον στερημένος από την όποια ανταγωνιστική του υποκειμενικότητα· ή, αλλιώς, ο σύγχρονος λαός ή ο λαός του εκσυγχρονισμού δεν αναπαριστά πλέον το αδικημένο και κοινωνικά κα-

---

ρόπουλος, *Η κορυφή του πελατειακού κράτους*, Αθήνα, Ποταμός, 2001· Δημήτρης Χαρολάμπης, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός*, Εξάντας, 1989· Νίκος Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987· Νίκος Μουζέλης, *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στην μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986· Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002. Ο κατάλογος άρθρων και παρεμβάσεων για το θέμα είναι φυσικά πολύ μεγάλος.

ταπισμένο έδαφος των κυριαρχούμενων τάξεων και στρωμάτων. Πιστεύω ότι το θεωρητικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει αυτή η εξέλιξη είναι προφανές, όχι μόνο από τη σκοπιά της πολιτικής κοινωνιολογίας³ (η οποία φυσικά το έχει επισημάνει προ πολλού) αλλά και από την πλευρά της ανάλυσης των αξιών και της κριτικής κοινωνικής φιλοσοφίας. Χρειάζεται λοιπόν να προσδιοριστούν σαφέστερα οι κοινωνικές δυνάμεις που αποτελούν την αφετηρία των καινούριων εκκλήσεων σε μια *κοινωνία δίχως ανταγωνιστική λαϊκότητα* και να αναδειχθούν τα περιεχόμενα των αξιακών αναπροσανατολισμών που διαπερνούν (και) τον ελληνικό χώρο από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και έπειτα.

Παρατηρώ λοιπόν ότι οι σύγχρονοι κώδικες στο επίπεδο ιδεών και αξιών δεν αρθρώνονται πλέον με όρους πολιτικών προσανατολισμών. Τα περιθώρια της πολιτικής προσδοκίας σμικρύνονται και η ιδεολογία που κυκλοφορεί δεν επενδύεται πλέον ως *πολιτική* ή προσανατολισμένη στις πολιτικές πρακτικές προσδοκία. Η μεταπολιτευτική δημοκρατία των «κομματισμένων» μαζών εκχωρεί τη θέση της στη δημοκρατία των κοινών και των ατομικών επιλογών, στην οποία επιβεβαιώνεται η αποσπίρτηση των λαϊκών στρωμάτων από την πολιτική επαγγελία και ένταξη.⁴ Το πολιτικό πεδίο εμφανίζεται υπολειμματικό και *εξασθενη-*

3. Χαρακτηριστικά, ο πολιτικός επιστήμονας Γιάννης Βούλγαρης αναγνωρίζει στα χρόνια μεταξύ 1974-1990 το «κύμα μιας ριζικής κοινωνικής και ανθρωπολογικής αλλαγής της ελληνικής κοινωνίας» (Βούλγαρης, *ό.π.*, σ. 126). Βασικοί άξονες της αλλαγής αυτής ήταν, κατά τον συγγραφέα, η μεγάλη κοινωνική κινητικότητα, η πορεία μείωσης των κοινωνικών ανισοτήτων στο πλαίσιο της εθνοκεντρικής κρατικής πολιτικής και η άνοδος μιας «κοινωνίας της ευημερίας», όπου έλαβε χώρα η απογείωση των κοινωνικών και ατομικών προσδοκιών. Σημειώνω βεβαίως ότι η ανάγνωση της μεταπολιτευτικής ιστορίας από τον συγκεκριμένο μελετητή προσδιορίζεται ασφυχικά από την ολόθυμη αποδοχή και την πολιτικομυθολογική εξύψωση του εκσυγχρονιστικού «εγχειρήματος». Θα επανέλθω.

4. Αυτή η μεταβολή σχετίζεται φυσικά με τη μεταμόρφωση του λαϊκισμού σε συνθήκες αλλαγής των δημόσιων πολιτικών προς περισσότερο φιλελεύθερες κατευθύνσεις. Η σχετική συζήτηση για νέα μορφώματα λαϊκισμού σε συνθήκες εκσυγχρονιστικής φιλελευθροποίησης είναι εξαιρετικά πλούσια, ιδιαίτερα στη Λατινική Αμερική. Βλ., όμως ενδεικτικά, K. Weyland, «Neopopulism and neoliberalism in Latin America: Unexpected affinities», *Studies in Comparative International Development*, τόμ. 31, τ. 3, 1996, σ. 3-31. Επίσης για τη σχέση μεταξύ πολιτικής απόταξης, αντιπολιτικής και νέων μορφωμάτων λαϊκισμού βλ. Susan E. Scarrow, «Antipolitics, anti-partisanship and political change», διάλεξη στο φόρουμ *Διάλογος της Βιέννης για τη Δημοκρατία*, 7-10 Ιουλίου 1994.